TÜRKİYAT MECMUASI

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türkiyat Mecmuası 31, 1 (2021)
DOI: 10.26650/iuturkiyat.786019

Araştırma Makalesi / *Research Article*

Batılı Seyyahların İzleniminden Hamamlar*

Turkish Baths Through the Eyes of Western Travelers

Gülşen SEZEN[1]

ÖZ

Batılı gezginlerin seyahatnameleri okunduğunda birtakım ortak konular işlendiği görülür. Bunlardan biri hamam kültürüdür. En çok merak edilen mekânların başında gelen hamamlar makalemizin konusu olup Batılı seyyahların hamamlara karşı nasıl bir yaklaşım sergilediği, hamam deneyimi öncesindeki düşünceleri ve hamamda yıkandıktan sonraki izlenimleri arasındaki fark, bir kültür ve yaşam biçimi olarak hamama dair en çok nelerin dikkat çektiği gibi meseleler irdelenmiştir. Bu manada Lady Montagu, Feldmareşal Helmuth Karl Bernhard von Moltke, Guillaume Martin, William Alexander Kinglake, Duran de Fontmagne, Alexander Puşkin, Gérard de Nerval, Lady Hornby ve Edmundo de Amicis'in seyahat yazılarındaki görüşlerden faydalanılmış ve bunun için tarama yöntemi kullanılmıştır. Hamamın tarihi gelişimi, hamamın bölümleri, kullanım amaçları gibi konulara dair kısa bilgiler verilerek Batı ve Doğu dünyasının hamam algısındaki farklar ve benzerlikler gösterilmek istenmiştir. 19. yüzyıl Batılı seyyahların gözünden aktarılan seyahatnamelerden hareketle hamam kültürüyle alakalı olarak hamamın fiziki yapısı, vücuda tesiri, işletmenin çalışma prensipleri, giyim kuşam, yeme içme adetleri, hamamda şiir okunması ve şarkı söylenmesi, hamam teçhizatı ve yıkanma sırasında kullanılan eşyaların ayrıntısı, yolculuk ve hamam bağlantısı, serinlemek veya ısınmak için hamamın kullanılması, cariyeler ve gelinlerin hamama götürülmesi, hamamın sosyal yaşamdaki yeri ve kadınlar için önemi gibi konulara dair ulaşılan sonuçlar ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Batılı seyyahlar, Hamam, Kültür, Su, Seyahatname, 19. yüzyıl

ABSTRACT

When reading western travel guides, exotic delights are commonly featured to attract tourism. One such delight is the Turkish bath (hammam), the subject of this study. To determine how western travelers approach and perceive their experience with Turkish baths, we examined their approach, before and after opinions on the bath experience, and what attracted them to partake in this cultural and lifestyle pleasure. We studied and scanned the travel writings of Lady Montagu, Feldmarshal Helmuth Karl Bernhard von Moltke, Guillaume Martin, William Alexander Kinglake, Duran de Fontmagne, Alexander Pushkin, Gérard de Nerval, Lady Hornby, and Edmundo de Amicis. We explored references and provide information on the use and purpose of baths, including architectural

*Bu çalışma "Klasik Türk Şiirinde Su" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

[1]Gülşen Sezen (Dr.),
Bağımız Araştırmacı, İstanbul, Türkiye
E-posta: sezen_g@windowslive.com
ORCID: 0000-0003-2924-5944

Başvuru/Submitted: 27.08.2020
Revizyon Talebi/Revision Requested: 14.09.2020
Son Revizyon/Last Revision Received: 28.09.2020
Kabul/Accepted: 11.03.2021
Online Yayın/Published Online: 26.05.2021

Atıf/Citation: Sezen, Gulsen. "Batılı Seyyahların İzleniminden Hamamlar" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology*. Advance online publication. https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.786019

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

structure and history in the introduction. We compare differences and similarities between western and eastern impressions. We reveal inferences in conclusions, such as Turkish bath's physical structure, bath effect on the body, principles of management, clothes, catering traditions, poems, song, detail of bath equipment and goods used in the bath, the connection of traveling and baths, bathhouses for cooling or warming, traditional rites; such as taking the female slave and bride into baths, place of Turkish baths in social life, and the importance of bathing to women.
Keywords: Western travelers, Turkish bath, Culture, Water, Travel books, 19th century

EXTENDED ABSTRACT

In Arabic, the origin of the hammam (bath, bathhouse) is known as حمم (hamem, hmm). Roman baths featured three rooms with different micro-climatic ambiances: the warm room (tepidarium), the hot room (calidarium), and the cold room (frigidarium). Over time, the demands of society changed. Roman baths, the sequel to the Greek and Hellenic gymnasium, were an essential element in a city's establishment. They served as the center of culture, work, profit, entertainment, social life, diplomacy, policy, sport, medicine, and physical-psychological purification. Baths provided rulers public support and social status to citizens. Spending time in baths, which were open even at night, was a sign of social prominence. Furthermore, baths were used for therapeutic purposes, to make physiotherapy with water, provide mass body cleaning, enemas, cupping or scarification treatments, healing broken bones, cataracts, and for cosmetic use, such as hair or beard shaving. Bath attendants (hamamci, tellak) worked as doctors in epidemy/pandemic times. Christianity had a negative influence on the perception of Roman baths, negating their occupations and promoting their impact in spreading epidemic disease, etc. Ultimately, baths were discredited, lost their function, and collapsed in time. Nevertheless, some edifices remained due to their resemblance to chapels and were repurposed as consul meeting halls, assembly areas, textile and ceramic factories, or prisons.

On the other hand, Anatolian baths were a cross-section of bathing traditions from Hittitian, Ionian, Roman, Byzantines, Seljuks, and Arabs, who lived in the Arab peninsula before Islam. A stereotyped bath standard does not exist. Every structure is adapted according to the demands of society. For example, dressing-rooms (entry/cold room) and warm rooms in Anatolian baths are bigger than those in Roman baths. As far as function, these baths were used as centers of culture, work, profit, entertainment, social life, diplomacy, policy, medicine, and for physical-psychological purification, same as the Roman baths. However, not used for sport. Otherwise, they were used for religious purposes and Islam regarded them positively. Anatolian baths were accepted as one of three essential architectural elements for a city's establishment, in the Roman bath tradition. Discussing anarchy while living in the state was discouraged in Anatolian baths. It was said that baths were hazardous places for the community. Furthermore, bathing in homes became discredited over time.

Ottoman/Turkish bath culture always gets attention from western travelers. Mentions frequently appear in travel guides reflecting the rich traditions of Turkish social life. This article examined the travel writings of Montagu, Moltke, Martin, Kinglake, Fontmagne, Pushkin,

Nerval, Hornby, and Amicis. This research reveals the differences and similarities between western and eastern impressions, how western travelers perceive and approach Turkish baths, what their opinions are before and after the bath experience, and what initially draws them to the baths, according to the travelers themselves, etc. Certain deductions are made. For example, baths generally look like mosques and consist of three rooms: frigidarium, tepidarium, and calidarium. There are fountains, flowers, couches (sedir) in a high-ceiling frigidarium. When travelers enter the room, they usually stop in their tracks. Some frigidaria have dressing-rooms known as camekân/camegâh. Tepidariums are used to acclimatize to the heat. When the body becomes soft, warmed by the radiant heat, bathers enter the caldarium for even higher heat. In here, small windows known as elephant eyes are arranged on the ceiling. A raised central platform, known as gobek tashi, is the basin of a bath, known as kurna bashi, with a private room, known as halwet, providing an occasional cold-water pool experience. This is where the massage takes place. The massage consists of rubbing (peeling off layers of dead skin) and massaging by hand, with a coarse bathing-glove with foaming water, covering the body with oil, perfuming, again rubbing with a coarse bathe-glove but without water, and washing with cool water at the end. A wet waistcloth, known as peshtamal, is changed and turned back to the tepidarium, then to the frigidarium. It is time for eating, drinking, and relaxing.

Baths relieve fatigue and give vigor. Due to these health benefits, baths have been a tradition before and after travel to rid exhaustion. It is said that anyone who has not experienced a Turkish bath has never had a real bath in their life. Baths are also used to cool and warm the body.

At the entrance to the bathhouse, a paid attendant receives customers. Baths, excluding double baths, occur according to schedule. Women and men attend the bathhouses on different days and hours. To prevent any mixup, timetables are displayed or a hanging red or blue towel is visible on the bath's wall to signal service by gender.

Bath attire for men consists of a striped peshtamal (waistcloth), headcover, and a wooden patten. For men, baths are a sanctuary of calm and an oasis to spend time.

Traditionally, female slaves and brides participated in bathing. Before weddings, arranged entertainment is customary. A bride's status is distinguished by honor, guests are bedecked and gorgeous. Bridesmaids sing and read poems while guests eat and drink. The hands and toes of the bride are hennaed and she receives gifts from her guests. Brides kiss the hands of her guests, in a display of respect and gratitude.

The bathhouse is likened to coffee houses, where all types of events are held. Women dress their best when visiting bathhouses. For women, a stay of four or five hours at the bathhouse is not unusual. According to tradition, when a Turkish man wants to divorce his wife, he shows his intention by refusing his wife the money to attend the bathhouse twice a week.

Giriş

Yıkanılacak yer demek olan hamam kelimesi sözlüklere göre Arapça "ısınmak, ısıtmak" manasındaki حم (hamem, hmm) kökünden türemiştir. Türkçede hamam için kullanılan en eski ifade "munçak, munça" olarak bilinmektedir.[1] Toplum ihtiyacına ve devrin gereğine göre birtakım değişiklikler içerse de genel olarak hamamlarda; soyunmalık/soğukluk, ılıklık, sıcaklık bölümleri bulunur.

Grek ve Helenistik gymnasiumunun[2] devamı kabul edilen Roma hamamı,[3] bir şehrin kurulmasında temel öğelerden birisidir. Roma'da hamamlar fizyolojik, psikolojik arınma alanları olup ayrıca; kültür, iş, kazanç, eğlence, sohbet-sosyalleşme, diplomasi, siyaset, spor ve tıp merkezi amacıyla hizmet vermiştir.[4] Grek hamamlarının devamı niteliğindeki Roma hamamları yapı bakımından daha gelişkindir ve birer mühendislik başarısı olup toplumun her kesimine kapısı açıktır. Bu da yöneticilerin hamamda kendine kamuoyu desteği toplamasını sağlamıştır.[5] Dolayısıyla geceleri dahi çalışan hamamlarda zaman geçirmek bir statü göstergesi

1 "Hamam", son güncelleme 27 Eylül, 2020, http://www.etimolojiturkce.com/kelime/hamam; "Humma", son güncelleme 27 Eylül, 2015, http://www.etimolojiturkce.com/kelime/humma; Mustafa Uzun ve Nurettin Albayrak, "Hamam," DİA, 15. Cilt (İstanbul: TDV Yayınları, 1997) 430. Hamam için kullanılan diğer karşılıklar hakkında bk. Seyit Ali Kahraman, "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Üç Başşehrin Suları," Z Dergisi (2017/2 Güz): 177.

2 Antik Grek kültüründe halka açık olan, yarışmacı atletlere spor yapıp vücut dinamiklerini yükseltmesi için imkân sağlayan eğitim ve idman tesislerdir. Tesisin çevresinde çeşitli avlular bulunur. Gymnasiumlar aynı zamanda kültürel faaliyetler için yahut sosyalleşme amacıyla kullanılmıştır. Gymnasium Yunanca "çıplak" manasında "gymnos" sözcüğünden türemiştir. Bk. Dilaver Demirağ, "Su Medeniyeti," Z Dergisi (2017/2 Güz) 107; Fikret K. Yegül, "Anadolu'da Hamam Kültürünün Evrimi," Z Dergisi (2017/2 Güz): 163, 169; "Gymnasium" son güncelleme 2 Ağustos, 2020, https://www.etymonline.com/word/gymnasium.

3 Demirağ yıkanma kültürünün hamam kültürüne dönüşmesi sürecine dair şunları aktarır:
Uygarlıkla birlikte yıkanma kültürel bir fenomen olarak özellikle soylu sınıfta göze çarpar. Sümer'den başlayıp Mısır'a, oradan İran'a, İran'dan Hindistan'a sonra daha aşağıdaki Asya ülkelerine kadar yıkanma alışkanlığıyla paralel bir banyo, hamam kültürünün oluştuğu da görülür. Akdeniz'de ise önce Girit'teki Minos uygarlığında banyolara rastlarız, daha sonra Yunan gimnazyumunun (gymnasium) çok daha gelişkin hâli olan Roma hamamları medeniyet sahnesine çıkar. Dilaver Demirağ, "Su Medeniyeti," Z Dergisi (2017/2 Güz) 106.
Konuyla ilgili daha fazla bilgi için ayrıca bk. Fikret K. Yegül, "Anadolu'da Hamam Kültürünün Evrimi," Z Dergisi (2017/2 Güz): 162.

4 Yegül'ün sosyal bir kurum olarak nitelediği hamamlar yıkanma yeri olmaktan öte bir anlam taşır:
Hamamlar, Antik Çağ mîmârîsinde en sık rastlanan yapı tiplerindendir. Yıkanma kavramı, başta Romalılar olmak üzere, antik dünya insanları için temizlikle ilgili bir zorunluluk olmasının çok ötesinde bir anlam taşır. Kişisel bir yenilenme ve kökleri derinlere uzanan sosyal ve kültürel bir alışkanlık; kelimenin tam anlamıyla bir kurumdur. Hamam yapıları da, sâdece işlevsel bir etkinliğin çevresinde şekillenmiş binâlar değil, eski gelenekleri ve inançları anlamamız için bize çeşitli yollarla ışık tutan sosyal bir kurumun temsilcileridir. Fikret K. Yegül, "Anadolu'da Hamam Kültürünün Evrimi," Z Dergisi (2017/2 Güz): 163.

5 Niçin başka bir yerde değil de hamamda kamuoyu desteği toplanmaktadır sorusunun cevabını Yegül şöyle verir: "İmparatorluğun zirvede olduğu zamanlarda başkent Roma'da yaklaşık günde yüz bin kişinin yıkanabildiği düşünülürse, herhangi bir modern kitlesel eğlenceye katılım, bu sayının yanında sönük kalır." Fikret K. Yegül, "Anadolu Hamam Kültürü: Bin Işık Huzmesi, Bin Ilık Parmak," Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, ed. Nina Ergin (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012) 25. "…hamamlar, çok etnikli ve heterojen bir toplumun hayırsever korumacılığı kapsamında eşitlik, birlik ve aidiyet hissine sahip bir toplum yaratmaya yardımcı olurlardı. Hamamlar, bireyleri imparatorluğun özenle yarattığı kültürel gündeme katmayı ve onların imparatorluğun vizyonunu paylaşmaya katılmasını hedefler." Fikret K. Yegül, "Anadolu'da Hamam Kültürünün Evrimi," Z Dergisi (2017/2 Güz): 163.

olmuştur. Hidroterapiyle fizik tedavi uygulamak ve kitlesel boyutta beden temizliği sağlamak dışında; lavman yaptırmak, kan aldırmak (hacamat), şişe çektirmek, kemik kırıklarını tedavi ettirmek, katarakt deldirmek, saç sakal tıraşı olmak için yine hamamlara gidilmiştir.[6] Ayrıca salgın hastalık dönemlerinde hekimlerin görevini hamamcılar üstlenmiştir.[7] Roma hamamlarının gözden düşmesi ise; Hristiyanlığın etkisi, su dağıtım sistemlerinde yeterli ve düzenli tedarikin sağlanamaması, işgaller ve salgın hastalıklar dolayısıyla olmuştur.[8] İşlevini kaybeden hamamların çoğu zamanla yıkılmıştır. Fakat mimari açıdan şapele benzemeleri, bazılarının ayakta kalmasını sağlamış ve hamamlar konsüllerin toplantı mekânı, içtima alanı, tekstil ve seramik fabrikası veya hapishane olarak kullanılmıştır.[9]

Anadolu hamamları ise Hitit, İyon kolonileri, Roma, Bizans, Selçuklu ve İslam öncesi Arap yarımadasındaki yıkanma alışkanlıklarından etkilenmiştir. Ancak kalıplaşmış bir hamam modeli oluşmamıştır. Her yapı toplumun ihtiyacına göre şekillenmiştir. Giriş/soyunma odası ile sıcaklık bölümü Anadolu hamamlarında Roma'dakilere oranla daha büyüktür. İşlev bakımından bu hamamların tıpkı Roma hamamlarında olduğu gibi; temizlik, kültür, iş, kazanç, eğlence, sohbet-sosyalleşme, diplomasi, siyaset ve tıp merkezi amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. Fakat spor amaçlı kullanılmamıştır. Ayrıca dinî işleve sahiptir ve İslamiyet'in etkisi olumlu yönde olmuştur. Yine Roma hamamları gibi Anadolu hamamları kent mimarisinin üç ana unsurundan biri kabul edilmiştir. Anadolu'da hamamın itibar kaybetmesi devlet içi karışıkların hamamlarda konuşulması yüzünden olmuştur. Hamamların tehlikeli olduğu söylenmiştir. Buna ilaveten evde yıkanmanın rağbet görmesi de yaşanan itibar kaybını hızlandırmıştır.[10]

Osmanlı (Türk) hamam kültürü Batılı seyyahlarca daima yoğun bir ilgiyle karşılanmıştır. Sosyal hayatın yansıması olan bu yapılar, seyahatnamelerde sıklıkla ele alınan konular arasındadır. Dolayısıyla makalemizde; Lady Montagu, Feldmareşal Helmuth Karl Bernhard von Moltke, Guillaume Martin, William Alexander Kinglake, Duran de Fontmagne, Alexander Puşkin, Gérard de Nerval, Lady Hornby ve Edmundo de Amicis'in seyahat yazılarındaki görüşlerden yola çıkarak hamam kültürüne dair algıyı göstermek temel amaç olarak belirlenmiştir.[11] Böylece seyyahlara yabancı gelen adet, davranış, eşya ve benzerinin neler olduğu, bunlara nasıl alıştıkları veya ilgi çeken şeylerin neler olduğu, hamam kültürüne dair neleri fark ettikleri, deneyimleri öncesinde ve sonrasında düşüncelerinde bir fark olup olmadığı, günümüzde pek bilinmeyen hamam yaşantılarından hangilerinin gözlemlendiği gibi meseleler bu makalenin belli başlı araştırma soruları olmuştur.

6 Zeki Tez, Gündelik Yaşam ve Eğlencenin Kültürel Tarihi (İstanbul: Doruk Yayınları, 2009) 211.
7 İnci Hot, "Çağ Avrupa'sında Salgınlar," SD Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi, 23 (2012): 92-5.
8 Fikret K. Yegül, "Anadolu'da Hamam Kültürünün Evrimi," Z Dergisi (2017/2 Güz): 164.
9 Nina Ergin, ed., Anadolu Medeniyetlerinde Hamam (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012)
10 Gülşen Sezen, "Klasik Türk Şiirinde Su" (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2020), 12-9; Nina Ergin, ed., Anadolu Medeniyetlerinde Hamam (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012)
11 Hamam algısı, kadın ve erkek seyyahlara göre değişmektedir. Dolayısıyla homojen bir bakış açısı elde edebilmek adına her iki yönden okumalar yapılmasına gerek duyulmuştur. Lady Montagu sayesinde gelin hamamı âdetine dair ayrıntılı bilgi edinilirken Moltke yahut Amicis sayesinde bir tellağın görevini nasıl icra ettiği öğrenmek mümkün olmuştur. Bu eserler dışında hamam kültürüne dair; Seneca'nın Ahlaki Mektuplar'ına yahut Julia Pardoe'nin seyahatnamesine bakılabilir.

Hamam mimarisine, kültürüne veya seyahatnamelere dair pek çok araştırma yazısı bulunmaktadır.[12] Bu araştırmada ise "seyahatname, hamam kültürü ve mimarisi, yabancı seyyahlar" bir arada ele alınarak farklı bir bakış açısı sunulmak istenmiştir.

1. Hamam Kültürü Hakkında Seyyahların Notları

Hakkında dolaşan söylentiler dolayısıyla Batılı seyyahların merak ettiği yerlerin başında hamam gelir. Örneğin Lady Montagu yıkanmak gibi bir düşüncesi olmaksızın hamama (bk. Edirne bölümü) sırf bu yüzden gider. Üzerindeki tedirginlik; beklentilerinin karşılığını alıp alamayacağını bilmeyişin, çıplaklık düşüncesinin ve yabancısı olduğu bambaşka bir dünyanın içine girmenin bir getirisidir. Belki de bu yüzden hamamda dikkatini çeken ilk şey ortamın aydınlığı olur. Işığın verdiği güven sayesinde çekingenliğinin hafiflediği anlaşılır. Sıcağın ve buharın ruh daraltıp insanı caydırabilecek yönü, kubbeden gelen gün ışığının olumlu tesiriyle azalıp misafirperver bir atmosfer oluşturmuş gibidir.[13]

Montagu'den öğrenildiğine göre hamam soğukluk, ılıklık ve sıcaklıktan oluşan taş bir binadır. Girişte hizmet ücretini (beş altı şilin) alan bir "hamamcı hanım" vardır. Mermer döşemeli soğukluğun kenar kısımlarında iki sıra mermerden oluşan oturma yerleri bulunmaktadır. Halvet denilen kısımlar kubbeli bir yapıya sahiptir. İki soğuk su çeşmesinden çıkan sular mermer kurnaları doldurduktan sonra yere akmakta ve ufak kanallardan geçerek ılıklık denilen kısma gitmektedir. Soğukluktan daha küçük olan bu bölümde yine oturacak yerler mevcuttur. Sıcak suyu ılıtmak için soğuk sular vardır. Montagu elbisesini çıkarmadan ılıklığa girdiği için sıcaklık bölümünden gelen kükürtlü ve nemli havanın etkisiyle oldukça bunalır. Sonra sıcaklığa geçer.

12 Konuyla ilgili kaynakça için şu eserlere bakılabilir: Akif Kuruçay, İstanbul›un 100 Hamamı, (İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2012); Robert Dankoff, "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı," Türkler Ansiklopedisi, 10. cilt, çev. Nasuh Uslu (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002) 268-91; Nuran Tezcan, "1814'ten 2011'e Seyahatname Araştırmalarının Tarihçesi," Evliya Çelebi, ed. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2011); Nina Ergin, ed., Anadolu Medeniyetlerinde Hamam (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012); Ali Asker Bal, «Oryantalist Resimde Bedenin Kolonileştirilmesi Bağlamında Türk» ACTA TURCICA Tematik Türkoloji Dergisi 2, II (2010): 13-23; Kolektif, Eski Hamam, Eski Tas (İstanbul: YKY, 2009); Alidost Ertuğrul, «Hamam Yapıları ve Literatürü,» Türkiye Araştırmaları Literatür 7, no. 13 (2009): 241-66; Fikret K. Yegül, "Anadolu ve Su Kültürü: Türk Hamamları ve Yıkanma Geleneğinin Kökleri ve Geleceği," Anadolu/Anatolia, 35 (2009): 99-118.

13 Lady Montagu, Türkiye Mektupları 1717-1718 (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, t.y.) 36. Hamamın insan psikolojisinde oluşturduğu korku ("kuvvetli bir kamusallığa dışarıdan dahil oluş korkusu") ve çekingenlik konusunda bk. Elif Ekin Akşit, "Kadınların Hamamı ve Dönüşümü," Cins Cins Mekân, ed. Ayten Alkan (İstanbul: Varlık Yayınları, 2009), 152-6; Suraiya Faroqhi, "The Life Story of an Urban Saint in the Ottoman Empire: Piri Baba of Merzifon," Tarih Dergisi, 32 (1979): 653-78. Bilhassa Hristiyanlık dolayısıyla çıplaklığa ve yıkanmaya dair olumsuz yaklaşım hakkında bk. Hans Peter Duerr, Çıplaklık ve Utanç, çev. Tarhan Onur (Ankara: Dost Kitabevi, 1999); hamamların genel ev olarak kullanımı veya salgın hastalık riski taşıdığına inanılması konusunda bk. İnci Hot, «Çağ Avrupa'sında Salgınlar» SD Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi, 23 (2012): 92-5; Albrecht Berger, "Bizans Çağında Hamamlar," Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, ed. Nina Ergin (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012) 67, 71-2; Kudret Emiroğlu, Gündelik Hayatımızın Tarihi, 5. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012) 182; Zeki Tez, Gündelik Yaşam ve Eğlencenin Kültürel Tarihi (İstanbul: Doruk Yayınları, 2009) 186-7, 195-210; Dilaver Demirağ, "Su Medeniyeti," Z Dergisi (2017/2 Güz) 107; Astrid Meier, "Yerelötesi Bir Olgu Olarak Yıkanmak," Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, ed. Nina Ergin, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012) 213-4.

Ata binerken giydiği kıyafeti sebebiyle Türk hanımlarına epey garip göründüğünü aktarır. Fakat hayret eden bakışlarla veya alaycı ifadelerle karşılaşmadığını belirtir:

> Sırtımda ata bindiğim zaman giydiğim elbise bulunduğu için Türk hanımlarına pek garip göründüm. Yine de hiçbiri bana hayret eden veya küçümseyen bir merakla bakmadılar. Bilâkis hepsi de nezaketle karşıladılar. Hiçbir Avrupa Sarayı düşünemem ki, bu derece namuslu hareket etsinler. Hamam'da aşağı yukarı iki yüz kadın vardı. Hiçbirinde değişik kıyafetle içeri giren birine gösterilen küçümseme tebessümüne, fısıldaşmalarına tesadüf etmedim. Aksine benim için 'güzel, hem de pek çok' dediklerini işittim.[14]

Hamama gelen hanımlar ön sırada yastıkla döşeli kıymetli halılarda otururken cariyeler onların arka sırasındadır. Ancak çıplaklık bu hiyerarşik ayrımı kaldırmaktadır. Dolayısıyla geriye kalan temel ayrım; güzellik, çirkinlik bakımındandır. Yıkanan kadınların nazik tutumları, vakarlı tarzda giyinişi, güzelliği, sosyal statüsü, cariye kızlarla münasebeti, geline verilen hediyeler,[15] hamamın mimarisi ve sosyal yaşamdaki yeri Lady Montagu'nün dikkat ettiği diğer ayrıntılardır:

> [Hamamdaki kadınların] Bazıları Milton'un Havva'da[16] tasvir ettiği vakarlı bir tarzda giyiniyorlar. Bir kısmı ise Git'in[17] veya Titien'in[18] fırçasından çıkan ilâhe resimleri gibi boylu poslu. Tenleri, hemen hepsinin, göz alacak kadar beyaz. İnciler ve kordelalarla [kurdeleler] süslenmiş birkaç örgü halinde zarif saçlar, omuzlarından aşağı sarkıyor. Hepsi güzellik perilerine benziyorlar. 'İnsanların çırılçıplak gezmeleri âdet halini alsa, yüz'e pek az ehemmiyet

14 Lady Montagu, Türkiye Mektupları 1717-1718 (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, t.y.) 36-7.

15 Gelin hamamı hakkında Topçu şunları söyler:
Gelin kız, hamamın en güzel kurnasında yıkanırken arkadaşları mâniler söyler, bu esnâda görevliler tarafından gelin şerbeti dağıtılırdı.
Yıkanmayı tâkiben başına, sırtına, vücûduna ayrı ayrı sırmalı havlular sarılan gelin, câmegâh bölümüne getirilir, büyüklerin ellerini öper, hayır duâlarını alırdı. Diğer misâfirleri eliyle selamlardı.
Maddî imkânlar nispetinde gelinin üzerine çil çil paralar saçılır, genç kızlar kısmetlerinin açılması için çeyiz sandıklarında saklayacakları bu paraları kapmaya çalışırlardı. Hoca hanımlar tarafından duâlar okunurdu.
Gelinin çeyizinin bir bölümü hemen burada açılırdı. Çünkü çeyizler, gelinden sonra en çok merak uyandıran, izlemesi en zevk veren şeylerdi. Gelinlik, genç kız tarafından büyük bir sabır ve özenle yapılan el işlemesi para kesesi, saat kesesi, tarak kesesi, özenle işlenmiş çamaşırlar, havlular, namaz seccâdesi, evde yâhut mutfakta ya da diğer işlerde kullanılacak örgülerden vs oluşan çeyiz takımı, halk kültürü açısından da hâlâ özel bir yere sâhiptir.
Yemekler yenir, eğlence olarak çalgı ve rakslar çengiler tarafından yapılır, alaturka mûsikî ile devam ederdi; merâsim akşam ezânına kadar sürerdi. Hamamdaki görevlilere, çengilere bahşişler dağıtılırdı. Gelin hamamı olduğu vakitlerde çocuklar için susamcı arap bacı, şekerci, muhallebici, yemişçi gibi satıcılar da hamamın önünde yer kaparlardı. Bk. Ercan Topçu, "Erkekler Hamamı ve Gelin Hamamı," Z Dergisi (2017/2 Güz): 186-7.

16 Havva'ya dair sözü edilen konu 17. yüzyıl İngiliz şair John Milton'un Kayıp Cennet (Paradise Lost) adlı epik şiirinde geçer. Eserde Şeytan'ın Havva'yı kandırmasının akabinde ilk insanların cennetten kovuluşu anlatılmaktadır. Bk. John Milton, Paradise Lost, ed. J. Leonard (USA: Penguin Classics, 2003); John Milton, Yitirilen Cennet, Çev. Yiğit Yavuz (İstanbul: İthaki Yayınları, 2021)

17 Bu isimde bir ressam bulamamakla birlikte sözü geçen ressam İtalyan sanatçı Giotto di Bondone olabilir. Bondone resimlerinde ekseri dini konulara yer veren bir Rönesans ressamıdır. Bk. Peter J. Murray, "Giotto di Bondone," Encyclopedia Britannica, (1998-2020).
https://www.britannica.com/biography/Giotto-di-Bondone (erişim 17. 07. 2018).

18 Titian ya da tam adıyla Tiziano Vecellio; Pesaro Madonnası ve Urbino Venüsü tablolarıyla meşhur, Rönesans akımı ressamlarındandır. Bk. Harold E Wethey, "Titian," Encyclopedia Britannica, (1998-2019) https://www.britannica.com/biography/Titian (erişim 07 2018, 17).

> verilir' sözünün doğruluğuna bir kere daha inandım. Vücudu güzel, tenleri güzel kadınları, yüzleri fevkalade olanlardan daha fazla seyrediyordum. O sırada Mösyö Gervaise[19] kimse görmeden gelseydi, çeşitli durumlarda çırılçıplak bir yığın güzel kadın seyrederek san'atını daha fazla ilerletirdi diye düşündüm. Ekseriyetle on yedi, on sekiz yaşındaki cariyeleri saçlarını örerken bu kadınların kimi görüşüyor, kimi düşünüyor, kimi kahve ve şerbet içiyor, kimi de yastıklara uzanmış yatıyorlar. Velhasıl bu hamamlar bir nevi Türk kadınlar kahvehanesi. Şehrin bütün dedikodusu burada anlatılıyor. Kadınlar böylece burada haftada bir kere eğleniyorlar. Dört beş saat kalıp, sıcak halvetten soğuğa geçtikleri halde hiç nezle olmuyorlar. Buna hayret ediyorum. İçlerinde en seçkin olanı beni yanında oturmam için zorladı. Soyunmam için ısrar etti, hattâ yardım teklif etti. Bir müddet çekindim, fakat bütün diğerleri de ayni şekilde ısrar edince elbisemi çıkardım. Korsemi görünce eşimin beni oraya hapsettiğini zannedip daha fazla zorlamadılar. Hislerine ve inceliklerine hayran oldum.[20]

Montagu, İstanbul ziyaretinde ise "gelin hamamı"na denk gelmiştir.[21] Buna göre düğünden önce kadınlar gelenek olarak gelini kalabalık bir grupla hamama götürmektedir.[22] Yürüdükleri esnada söylenen şarkıyı Montagu Teokrites'in epithalamiumuna benzetir. Epithalamium[23] düğün kasidesi demektir ve evlilik Tanrısı Hymen için söylenen bu şarkının sözleri, kutsanma duaları ile mutluluk temennileri içerir. Yeni evlenen çiftin kapısında bir grup kız ile oğlanlar tarafından ezgiyle okunduğu gibi gelin hamama götürülürken de okunmaktadır. Epithalamiuma ek olarak seyahatnamesinde; John Milton'un meşhur Kayıp Cennet şiirine atıfta bulunması, 16. yüzyıl İtalyan ressam Titian ve Fransız besteci Claude Gervaise'ı anması (bk. üstteki alıntı) Montagu'nun sanat ve tarih bilgisini ortaya koyar.

> Üç gün önce şehrin en güzel hamamına merak ettiğim için gittim. O gün oraya yeni bir gelin gelecekmiş, bu sebeple yaptıkları merasimi büyük bir zevkle seyrettim. Ve Teokrites'in Epithalome d'Hélène'ini hatırladım. Bana öyle geldi ki, bu merasim o zamanlar neyse şimdi de o. Yani akrabalık kuran iki ailenen [ailenin] dostları, akrabası ve hattâ tanıdıkları hep hamama geliyorlar. Bazıları da sırf seyretmek için geliyorlar. Velhasıl hamamda ikiyüze [iki yüze] yakın kadın vardı. Evli ve dullar hamam dairelerinin kenarlarındaki mermer setlere

19 Claude Gervaise, Rönesans dönemi Fransız besteci. Bk. Gustave Reese, Music in the Renaissance, (W. W. Norton & Company, Inc., 1954).

20 Lady Montagu, Türkiye Mektupları 1717-1718 (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, t.y.) 36-7.

21 Gelin hamamı dışında; sünnet hamamı, asker hamamı, damat/güveyi hamamı, bayram hamamı (kutsal kabul edilen Perşembe ve cuma günleri de bayram hamamı kapsamında anılır), tulumbacılar hamamı vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ercan Topçu, "Erkekler Hamamı ve Gelin Hamamı," Z Dergisi (2017/2 Güz): 183-4.

22 Gelin hamamı törenine dair Topçu şunları aktarır:
Hamam soyunmalık-câmegâh bölümünde oturtulan gelinlik kıza özel olarak hazırlanmış hamam cübbesi giydirilir, başına kırmızı duvak atılırdı. Gelin bir kolunda hamam anası diğer kolunda natır, arkalarında misâfirler onları tâkip ederdi. Gelin kıza ve arkadaşlarının ellerine kına yakılır, gelinin sağ avcu içine kına tasında yakılan kına konur, kına üzerine bir altın lira bastırılıp ipek mendil ile bağlanırdı. […] gelinin sağ el avuç içi ve sağ ayağına kına sürmenin uğur getirdiğine inanılırdı. Geline kına yakılması âdeti, ana olma çağını idrak etmiş olmanın kutsallığına bir işâret olarak kabul edilmekteydi. […] Yine bu esnâda mâniler söylenirdi. […] gelin yıkanırken söylenen ezgilerin, türkülerin yeni kurulacak âilenin mutluluğu için gerekli olduğun[a inanılırdı]. Törensel bir şölene dönüşen bu geleneği sâdece seyretmek için bile yabancı misâfirlerin hamama doluştuğu çok olurdu. Bk. Ercan Topçu, "Erkekler Hamamı ve Gelin Hamamı," Z Dergisi (2017/2 Güz): 186-7.

23 Theocritus, Idyllium, Yunan ve Roma evlilik törenlerinde gelin odasında söylenen şarkı epithalamion hakkında bk. Eveline Krummen ve A. Russel Donald, "Epithalamium," The Oxford Classical Dictionary, ed. Simon Hornbloewer ve Anthony Spawforth (Oxford: Oxford University Press, 1996) 548.

> oturuyorlar, genç kızlar çabucak soyunuyorlar, üzerlerinde inciler ve kordelalarla [kurdelelerle] süslü saçlarından başka bir şey kalmıyor. İki tanesi yeni gelini karşılamak için kapıya doğru gittiler. Gelini annesi veya akrabasından birisi getiriyordu. Gayet güzel ve ancak onyedi [on yedi] yaşındaydı. Elbiseleri hep mücevherlerle süslü ağır bir kumaştan yapılmıştı. Gelini çabucak anadan doğma hale getirdiler. O sırada genç kızlardan meydana gelen alayın önünde iki kız kırmızı kaplardan etrafa kokular saçıyorlardı. Diğer otuz kız da ikişer ikişer arkadan geliyorlardı. Öndekiler bir şarkı söylüyorlar, öbürleri bunu tekrarlıyorlardı. En geriden gelen gelinin yanında iki kız vadı [vardı]. Gelin gözleri yere doğru, gayet alçakgönüllü bir tavırla yürüyordu. Bu pek hoşuma gitti. Kızlar böylece hamamın üç büyük salonunu dolaştılar. Bu manzaranın güzelliğini anlatmak çok zor. Hemen bütün kızların vücutları çok düzgün ve tenleri göz alacak kadar beyaz. Hamama sık gitmekten şeffaflaşmış. Alay bitince, gelin hatırlı hanımlara takdim edildi, her biri tarafından iltifatlı sözler ve mücevher, kumaş, mendil veya buna benzer hediyelerle tebrik edildi. Kendisine hediye verenin elini öpüyor ve hediyeyi kabul ediyordu. Bu merasimi gördüğüme pek sevindim. Artık bütün bu sözlerimden sonra Türk kadınlarının fikir sahibi, nazik ve bizler kadar hür olduklarına itimad edersiniz.[24]

Montagu'nün aktardığına göre Türk kadını -sanılanın aksine- "fikir sahibi, nazik ve İngiliz kadınları kadar hür"dür. Osmanlıda Türk kadını denilince Batıda akla gelen tip ise bunun aksine, çarpıcı derecede egzotik ve hâkimiyet altına alınmaya istekli yapıdadır.[25]

Seyahatnamede fıskiyeli havuzlardan fışkıran suyun musikisine, havuz çevresine yerleştirilen hoş kokulu bitkilere ve buhurdanlıklardan yayılan kokuya değinilmiştir.[26] Daha sonra da halk hamamı dışında evlerde de yıkanmak için hamamların inşa edildiği bilgisi aktarılır.[27] Bir zamanlar Cağaloğlu'nda bulunan Fatma Sultan sarayında[28] birden fazla sayıda hamam bulunduğu örneği verilir. Mermer zemininden kurnalarına ve çinilerine kadar hamamın türlü incelikleri anlatılır. Montagu sarayda en çok beğendiği yerin burası olduğunu belirtir.[29]

---

24 Lady Montagu, Türkiye Mektupları 1717-1718 (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, t.y.) 132-3.

25 Konuyla ilgili olarak Amicis, Nerval ile Puşkin'in seyahatnamelerine ve şu kaynağa bakılabilir: Edward W. Said, Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları, çev. B. Ülner (İstanbul: Metis Yayınları, 2016)

26 Soğukluktaki fıskiyeli havuzun çevresinin hoş kokularla ilişkilendirildiği görülür. Örneğin Topçu hamam geleneklerini anlatırken şu ayrıntıları verir: "Hamamda fıskiyeli havuzun yanına Kütahya veya İznik saksılarda nâne, fesleğen, ıtır gibi kokulu bitkiler konur, mâdenî buhurdanlıklarda yakıldığı zaman güzel kokular çıkartan öd ve günlük ağacı yakılırdı. Misâfirlere, Beykoz gülâbdanlarından gül suyu ikram edilirdi." Ercan Topçu, "Erkekler Hamamı ve Gelin Hamamı," Z Dergisi (2017/2 Güz): 186.

27 Harem'de en çok hoşuma giden şey, oda ortasındaki fiskiye. Birçok borulardan fışkıran sular lâtif bir serinlik meydana getiriyor. Havuzdan havuza geçerken de şırıltılar çıkarıyor. Bunlardan bazıları son derece ince. Her evde bir hamam var. İki veya üç odadan müteşekkil, mermer döşeli, kurnalı ve çeşmeli, alelâde, üzeri kurşunla örtülü hamamlar. Velhasıl bunlarda soğuk ve sıcak hamamlara mahsus her türlü kolaylık var. Bk. Lady Montagu, Türkiye Mektupları 1717-1718 (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, t.y.) 72-3.

28 Patrona Halil ayaklanmasıyla yıkılan sarayın yerinde günümüzde Cağaloğlu'ndaki defterdarlık vardır. Bk. Semavi Eyice, "Babıali" 4. cilt, DİA (İstanbul: TDV Yayınları, 1991) 387.

29 Hiçbir şey bana hamam dairesi kadar zevk vermedi. Aynı tarzda yapılmış karşılıklı iki hamam var. Kurnaları, çeşmeleri ve zemini tamamen beyaz mermerden. Tavanları yaldızlı, duvarları çini kaplı bu dairelerin yanında iki salon var. En yüksekte olanı set'e benziyor. Dört köşesinde tavandan beyaz mermer kurnalara dökülen sular etrafı küçük borularla çevrili geniş bir havuza toplanarak binanın boyunca fıskiyeler meydana getiriyor. Çiçek parmaklığı şeklindeki duvarların etrafını, dışarıdan hanımelleri ve asmalar dikilmiş. Bunlar yeşil bir halı gibi bu güzel daireleri gölgelendiriyor. Bk. Lady Montagu, Türkiye Mektupları 1717-1718 (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, t.y.) 141.

Hamam kültürünün doğuda ve Yunanlarda her daim revaçta olduğunu belirten Guillaume Martin, İstanbul'daki hamamları halkın rahatlığını sağlamaya yönelik unsurlardan sayar. Hz. Muhammed'in "sık sık yıkanmak ve temizlenmek" gerektiğini söylediğini aktarır. Gittiği hamamın temizliğinden, genişliğinden ve şırıl şırıl akan suyundan bahseder. Martin'in öğrendiğine göre yıkanmak için kadınlara ayrı günler verilmiştir. Bu günlerde kadınlar hamamda yemek yiyip göbek atar ve son derece özgür davranır. Erkekler, kadınlar yıkanırken hamama girmeye cesaret edecek olsa –şayet kadınların elinden kurtulabilirse– şiddetle cezalandırılır. Ayrıca Martin, yazdığı İstanbul Seyahatnamesinde, Lady Montegu'nün hamam gözlemlerine de yer verir. Buna göre bir genç kız evlendirilirken yakınları tarafından törenle ve çalgı eşliğinde hamama götürülür. Gelin seçkin kimselerdense onu götüren alay daha kalabalık ve gösterişli olur. Hamama girilip herkes soyunduktan sonra iki kız, gelinin koluna girer. Arkadan gelen diğer kadınlarla beraber şiirler, şarkılar söyleyerek hamamda dolaşırlar.[30] Ardından yenilir, içilir, eğlenceler düzenlenir. Törenin sonunda geline çeşitli hediyeler verilir ve gelin herkesin elini öperek hürmetini gösterir. Rumların evlilik töreni, hamam sahnesi bakımından Türklerinkiyle aynıdır. Tek fark, hamam eğlencesinin ertesi günü gelin alayının kiliseye gitmesidir. Alayın önünde dansçılar, arkasında düğün şiiri okuyan müzisyenler bulunur.[31]

1835 yılı Kasım ayının ikinci yarısında yorucu bir seyahatten sonra Şumnu'ya varan Feldmareşal Helmuth Karl Bernhard von Moltke, hamama dair ilk deneyimini bir kervansarayda edinir. Şiddetli soğuk bir havada aç susuz halde, at sırtında yapılan epey zorlu bir yolculuktan sonra perişan düşen Moltke'ye hal çaresi niyetine hamama gitmesi teklif edilir. Fakat hamam ona pek cazip gelmemiştir. Seyyahın hamama dair belli belirsiz bir önyargıya sahip olduğu, "hiç olmazsa bir göreyim" niyetiyle hamama gitmesinden anlaşılır.[32]

Moltke ilk olarak İslam mimarisiyle inşa edilen hamamların temel özelliği olan yüksek kubbeli girişten bahseder. Girişteki (soğukluk) fıskiyeden akan suyun şıkırtısı ise Moltke'yi tedirgin eder ve içine işleyen soğuğu iyice somutlaştırır. Buradaki sedirlerde ince birer keten

30 İster gelin hamamı geleneğinde olsun isterse günlük kullanımda, hamam ile müzik daima yakından bağıntılıdır: "…hamam, müzik ve şarkılar arasındaki incelikli bağlantı, halk hamamlarının özelleşmiş ve estetik olarak yücelmiş bir yanını temsil etmektedir." Fikret K. Yegül, "Anadolu Hamam Kültürü: Bin Işık Huzmesi, Bin Ilık Parmak," Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, ed. Nina Ergin (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012) 19.

31 Guillaume Martin, İstanbul›a Seyahat (İstanbul: İstiklal Kitabevi, 2007) 95-6.

32 On dört saatlık at yolculuğundan sonra kervansaraya indiğim zaman açlık, soğuk ve yorgunluktan bütün vücudum sıtma tutmuş gibi titriyordu. Üstelik tatar eyerinin kısa üzengileri bacaklarımı adeta kötürüm etmişti. Bana Türk hamamına gitmemi teklif ettiler. Henüz bu hamam hakkında hiçbir fikrim olmadığı için, hiç olmazsa göreyim diye, kendimi oraya kadar zor bela sürükledim. Bk. Feldmareşal Helmuth von Moltke, Türkiye Mektupları (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969) 24-5.

çarşaf örtünerek keyif içinde uzanan insanları görünce hayrete düşer.[33] Elbise değiştirilen camekânda (came-gâh) hamamcı tarafından başına havlu dolanmasına şaşırır. Zira Osmanlıda "şapka" bir statü göstergesidir. Şapkanın başta durabilmesi için saç tıraşlanmalıdır, aksi takdirde saç şapkayı kaydırır. Dolayısıyla Osmanlı tebaasında genellikle erkeklerin saçı tıraşlı olur. Fakat bunu bilmeyen Moltke başına hamam havlusu sarılmasını saçlı oluşuna ve bunun yanlışlık kabul edilmesine bağlar.[34] Ilıklık ve camekân şeklinde ortak kullanılan bölümden sonra hamamın sıcaklık denilen kısmına geçer. İçeride mermer döşeme, kubbede fil gözü denilen ufak ufak pencereler ve orta yerde göbek taşı bulunmaktadır. Bir tellak tarafından güzelce yıkanırken arkadaşı Bergh ile kahkahalara tutulurlar. Yıkama faslı bitince keseleme işi için halvet (kurna başı) denilen küçük hücreye geçerler. Moltke'nin tabiriyle burada tımar sırasında Türk atlarına uygulanan usulün aynı yapılmaktadır. Sıcaklıkta yumuşayan vücudun keselenmesi ölü derilerin ve kirin ciltten uzaklaşmasını sağlarken kendinden çıkan döküntüleri gören Moltke büyük bir hayrete kapılır. Türk hamamında yıkanmayan kişinin ömründe hiç yıkanmamış olacağını söylemeden edemez. İşte bu arınmanın üzerine bir de kokulu sabunla köpüklenip durulanmak ona göre hakiki bir zevktir.[35]

Yıkanma işlemi bitince ıslak peştamal ve havlular (çamaşırcı/came-şuy tarafından) kuruları ile değiştirilir. Pamuk gibi tenleriyle Moltke ile arkadaşı birbirini tanıyamaz ve kahkahalarını yine tutamazlar. Bu halde hamamın soğukluğuna (giriş) dönerler. Keyifle sedire uzanırlar. Yorgunluk namına en ufak bir sızı hissetmeyecek kadar dinçliğe kavuşmuşlardır.[36]

Kadın ve erkeklerin aynı hamamdan farklı saatlerde faydalandığını belirten Fontmagne, hamamı; "şehirde geçen bütün olayların anlatıldığı yerdir" diyerek vasıflandırır ve onun

33 Onun izlenimleri, hamamı bilmeyen bir insanın hayalinde kurguladıklarıyla gerçekliğin çatışmasına iyi bir örnektir:
Geniş ve yüksek bir kubbe altına girdik, buranın ortasında bir fıskiye şakırdıyor ve bu binada hüküm süren soğuğu benim için adeta gözle görülür hale getiriyordu. Elbiselerimden en küçük bir parçasını bile çıkarmaya hiç de niyetim yoktu. Üstelik ortalıkta banyo küveti diye bir şey düşünüyordum. Salonun çepeçevre etrafında tahta setlerde birçok adamların, halılar ve şilteler üzerinde, sadece ince birer keten çarşaf örtünerek yattıklarını hayretle gördüm. Keyifle çubuk içiyor ve bana bu anda o kadar korkunç gelen serinliğin, sanki ağır bir yaz günündeymişler gibi zevkini çıkarıyorlardı. Bk. Feldmareşal Helmuth von Moltke, Türkiye Mektupları (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969) 24-5.

34 "Çekingen halimizi anlayan hamamcı bizi adamakıllı sıcak olan ikinci bir kubbe altına götürdü ve işaretle soyunmamızı anlattı. Belimize yarı ipekli mavi bir bez tutturdular ve tıraşsız oluşunu her halde yanlışlık eseri saydıkları, başlarımıza da birer havluyu sarık gibi doladılar." Feldmareşal Helmuth von Moltke, Türkiye Mektupları (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969) 24-5.

35 Feldmareşal Helmuth von Moltke, Türkiye Mektupları (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969) 24-5.

36 Hamamın soğukluk bölümüne ilk girdiklerinde soğuk havada ince kıyafetler içinde yatan ve hararetini yatıştıran insanları gördüklerinde hayli şaşırmışlardı. Üşümeden nasıl durabildiklerine hayret etmişlerdi. Fakat arkadaşıyla hamamda yıkandıktan sonra benzer şekilde ince kıyafetlerle soğuklukta keyif çatmalarını Moltke şöyle anlatır: Bundan sonra giriş salonunda, gördüğümüz Türkler gibi keyifle uzandık. Orada bir şerbet, kahve veya çubuk içiliyor. Vücut içten öylesine ısınmıştır ki soğuğu adeta tatlı bir serinlik gibi duyuyor insan. Deri ele son derece düzgün ve yumuşak geliyor. Böyle bir banyonun büyük yorgunluklardan sonra ne kadar dinlendirdiğini ve ne kadar dirilttiğini anlatmak imkânsız. Tatlı bir uykudan sonra ertesi sabah (14 Kasım) yolumuza, sanki hiç yorgunluk çekmemiş gibi canlı ve zinde devam ettik. Bk. Feldmareşal Helmuth von Moltke, Türkiye Mektupları (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969) 24-5.

sosyal yönünü vurgular. Devirler boyu hamam Türk kadınları için en muteber eğlence mekânı olmuştur.[37] Buraya gelirken en güzel elbiseleri giymeyi adet edinen kadınlar dört beş saat boyunca hamamda kalmaktadır. Ayrıca Fontmagne'in belirttiğine göre: "Bir Türk erkeği karısından boşanmak istediği zaman, onun getirdiği kahveyi, ekmeği ya da pilavı reddederek haftada iki defa hamama gitme parasını vermeyerek niyetini ifade" etmektedir. Bu hal üzerine kadın şikâyetçi olursa boşanma vuku bulmaktadır.[38] Anlaşıldığı kadarıyla haftada iki gün hamamda vakit geçirmek, evin hanımının doğal hakkıdır. Giriş ücretini vermek ise kocanın ailevi bir görevi olmalıdır.

Alexander Puşkin, Tiflis ziyareti sırasında uğradığı hamamda kadınlar gününe denk geldiğini aktarır. Yaşlı bir İranlı olan hamam sahibi, kadınlar günü olmasına rağmen ona içeri girebileceğini söylemiştir. Puşkin içeride kimi giyinen kimi soyunan kadınları gördüğünü iddia ederek olayı şöyle aktarır:

Erkeklerin girişi kadınların kılını bile kıpırdatmamıştı. Kendi aralarında gülüşüp konuşmayı sürdürdüler. Kimse çarşafına sarınmak için elini tez tutmuyor, soyunanlar işlerini sürdürüyordu. Sanki görünmeyen adamdım ben. İçlerinden çoğu gerçekten de güzeldi. T. Moore'un[39] hayal gücünü doğruluyorlardı.[40]

Bu ifadeler aslen Batılı gözlemcilerin hemen pek çoğu tarafından görülmek ve keşfedilmek istenen bir gizin edebi yansıması olarak görülebilir. Seyahatnamelerde sık sık dile getirilen bu "gizemli olanı" keşfetmek arzusu, egzotik ve masalsı olanı yaşama zevki, hayalde ortaklık yaratmaktadır. Ancak çoğu defa hakikatin bu masalsı atmosfere denk düşmeyişi ile hayal

37 Geleneğe göre hamama gitmek için kadınlar günler öncesinden çeşit çeşit yiyecekler hazırlar. Halayıklar ve hizmetliler bu ziyafet yiyeceklerini bohça yaparak baş üstünde taşır. Ayrı bir bohçada ise hamam takımı bulunur: Hamam bohçasında, hamam kazanı (kirdenlik veya badya), havlu takımı, hamam cübbesi, nalınlar (takunya), pamuklu ve ipekli dokumalardan yapılmış Bursa işi peştamal (futa), temiz çamaşırlar, sabunluk, hamam tası, su tası, kına tası, el aynası, tarak, sürmedanlık, sabunlar, kokulu yağlar, hamam kesesi, tülbent ve yemeni gibi eşyâ bulunurdu. Hamam raht, takım olarak bir gömlek ve iki havlu ve hamam bohçası ve yer döşemeliğinden (sedir örtüleri) oluşurdu. Havlular bir çift baş ve vücut havlusundan ibâretti. (…) Kirdenlik veya badya denen hamam kazanları, bakır üzeri kalay kaplı olurdu. Hamama giderken hamam eşyâsı içinde taşınır, hamamda yıkanırken ters çevrilip üzerine oturulur, gerektiğinde su taşımak için ve son olarak da eğlence sırasında, darbuka olarak kullanılırdı. Sabunlar, kildan denen bakır kaplarda taşınırdı. Islak sabunun suları aksın diye kildanların alt kısmında küçük delikler vardı. Bk. Ercan Topçu, "Erkekler Hamamı ve Gelin Hamamı," Z Dergisi (2017/2 Güz): 186.
Oldukça teferruatlı eşya takımı içeren bu hamam bohçasını eğer bir hizmetlisi yoksa her kadın kendi taşımaktadır. Nicolas de Nicolay:
Bazı kadınların kocalarının baskısından kendilerini kurtarmak üzere haftada üç ila dört kere hamama gittiklerinden bahsetmektedir. Kadınlar hamamda başka kadınlarla bir araya gelip eğlenirlerdi. Genelde on ila yirmi kişilik kalabalık gruplar halinde, çocukları ve hizmetçileri veya halayıklarıyla giderlerdi. Diğer kadınlara hava atmak amacıyla albenili giysiler ve takılar kuşanırlardı. Birlikte yemek yerler, kahve ve şerbet içerler ve diğer kadınlarla, Hıristiyanlarla bile, sosyalleşirlerdi. Bk. Günsel Renda, "Ressam Gözüyle Osmanlı Hamamı," Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, ed. Nina Ergin (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012) 381-2.

38 Durand de Fontmagne, Kırım Harbi Sonrasında İstanbul, çev. Gülçiçek Soytürk (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1977) 239, 247.

39 T. Moore şeklinde bahsi geçen şahıs, İngiliz yazar-devlet adamı-hukukçu Thomas More (7 Şubat 1478- 6 Temmuz 1535) olabilir. Bk. Thomas More, Ütopya, 2 (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000) 7-29.

40 Alexander Puşkin, Erzurum Yolculuğu, 4. bs., (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014) 28.

kırıklığına uğramak kaçınılmazdır. Hal böyle olunca Puşkin yahut Nerval gibi seyyahların -akla yatkın olmasa da- edebi anlatıma tat katan anlatıları hoş görülebilecektir. Zira amaç bir masalın devamını sağlayarak okurun dikkatini, okuma lezzetini daimî kılmaktır.[41]

Puşkin Tiflis'te yaşadığı hamam deneyimini anlatmaya, Hasan adındaki burunsuz Tatar bir hamamcının (tellak) tarifiyle başlar. Tellak Hasan yıkama işine girişmeden evvel seyyahı önce sıcak taşlığa yerleştirmiştir. Burada Puşkin'in kolunu bacağını esneterek kırıp bükmüş ve adeta gövdesini yumruklamıştır. Seyyahın omuzuna sıçrayıp kalçasının üstünde gezinmiş, hatta sırtında zıplamıştır. Puşkin en ufak acı duymayışına şaşırdığını ve gitgide kuş misali hafiflediğini aktarırken; "pek de iyi ederler" diyerek memnuniyetini dile getirir. Sonra sırasıyla; deri keseyle ovulma, sıcak su çarpa çarpa bol sabunlu keten lifle bir daha ovulma ve havuza girme işlemlerinden geçirilir. "Ömrüm boyunca ne Rusya'da ne de Türkiye'de, Tiflis hamamlarından daha güzeline rastlamadım." diyerek Tiflis hamamlarını öven seyyah[42] yıkanırken kızgın sabun köpüklerinin insanı hava misali her yandan sardığını, deri kese ile keten lifin Rus banyosuna kesinlikle girmesi gerektiğini belirtir. Özetle Puşkin'in üslubunun hamamın okur tarafından "bir macera ve eğlence yeri" şeklinde algılamasına yönelik olduğu söylenebilir.

Hamam deneyimini anlatan bir başka seyyah Nerval'dir. Mısır'da ikindi vaktine kadar esen güney rüzgârlarının kavurucu tozlu etkisinden kurtulmak ve "serinlemek" için hamamın iyi bir alternatif olduğunu söyler.[43] Geniş boşluklara sahip ılık bir sis içindeki hamamı kubbesindeki ufak delikleriyle yıldızlı bir göğe benzetir. Mısır'daki hamamların Yunan hamamı örnek alınarak yapılmış olabileceğini ve bu yapıların daha çok Bizans mimarisi üslubu taşıdığını ifade eder. Hatta onları cami yahut kilise olabilecek gerçek anıtlar şeklinde tanımlar.[44] Gözlemlerine göre hamamdaki dairevi tonozun dayandığı sütunlar arasında ufak mermer kabinler (halvet, kurna başı) vardır. Kabinlerin içinde soğuk suyla el yüz yıkamak için yapılan zarf çeşmeler bulunmaktadır. Nerval Avrupa'daki halk banyolarında görülenin aksine Mısır hamamına gelen kimselerin sağlıklı ve güzel görünümlü olduğunu söyler. İçerisinin "mutlu gölgelerle dolu bir cennet sanrısı" izlenimi verdiğini dile getirir. Kaynar su havuzlarının olduğu sıcaklık bölümünü ise "araf"a benzetir. Zira burada eline kıldan yapılma eldiven geçirmiş "korkunç" tellaklar vardır. Onlar tarafından temizlene temizlene yıpranıp gitme korkusuna kapılmak an meselesidir. Tellaklar yıkanmaya gelen kişinin üstüne adeta atılmaktadır. Ama bu uygulamadan

41 Türk masalları ve hamam mimarisi için bk. Kadriye Türkan, "Türk Masallarında Mimari: Hamam ve İşlevleri," Milli Folklor, 84 (2009): 162-74.

42 Alexander Puşkin, Erzurum Yolculuğu, 4. bs., (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014) 28.

43 İklim, hamamda kullanılacak suyun ısı ayarını belirleyen temel etkendir. Söz gelimi Hindistan'daki bunaltıcı sıcaklardan kurtulmak ve ferahlamak için kullanılan hamamlarda su soğuktur. Bk. Stephen P. Blake, "Babüri Hindistan'da ve Safevi İran'da Hamamlar," Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, ed. Nina Ergin (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012) 317-26.

44 Nitekim Roma hamamlarının daha sonraki zamanlarda kilise, konsüllerin toplantı mekânı, içtima alanı, tekstil ve seramik fabrikası yahut hapishane olarak kullanıldığı vakidir. Bk. Albrecht Berger, "Bizans Çağında Hamamlar," Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, ed. Nina Ergin (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012) 71; Lara Tohme, "Balneum ile Hamam Arasında: Emevi Suriyesi'nde Hamam Kompleksleri," Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, ed. Nina Ergin (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012) 92.

kaçmak mümkündür. Nitekim hamamın büyük salonunun nemli havasında keyif çatmak bile insana yetecektir. İçerideki hararetli ortam Phta'nın dünyasal ateşinin göksel Horus'un kavurucu sıcaklarıyla savaşmasını andırmaktadır.[45] Hamam atmosferinin bu sıcaklığı, şaşılacak ölçüde vücuda tesir ederek dışarıdaki havanın sıcağından kaynaklanan yorgunluğu gidermektedir. Nerval masajın verdiği gevşeme ile hamam girişindeki yatağa serilerek uyumanın tatlılığına da değinir. Dinlenirken sunulan kahvenin, şerbetlerin ve nargilenin Levant halkının o çok sevdiği hamam uykusuna memnuniyetle ara verdirdiğini söyler.[46]

Nerval'in aktardığına göre; çifte hamam dışındaki hamamlar, vardiyalı sistemle çalıştırılmaktadır. Erkekler sabah ve akşam saatlerinde, kadınlar öğleyin hamamdan faydalanmaktadır. Kadınlar varken hamamın kapısına "dışarıdakileri uyarmak" maksadıyla mavi bir perde/havlu asılmaktadır.[47]

Erkeklerin sosyal hayatında hamamın yeri nedir sorusu, Nerval'in Süleyman Ağa ile ettiği sohbet esnasında cevaplanır. Söz gelimi Süleyman Ağa'nın; "Bizde, erkekler birlikte, kadınlar birlikte yaşar, her yerde sükûnetin olması için de bundan başka çare yoktur" sözleri üzerine Nerval, erkeklerin sadece haremdeyken kadınlarla birlikte yaşadığını öğrenir.[48] Üstelik Süleyman Ağa, haremde dahi olsa "kadınlarla yaşamak düşüncesi"ni saçma sapan bulmaktadır. Çünkü yapacak işi olmayan bir erkeğin bile vaktini kadınlarla geçirmeyi istemeyeceğini söyler. Bunun yerine erkekler zamanını; gezerek veya hamama, kahveye, camiye, toplantılara giderek ya da birbirini ziyaret ederek geçirmelidir. Dostlarla çene çalmak, hikâyeler şiirler dinlemek ya da hayal kurarak tütün içmek kadınlarla konuşmaktan evla görülmektedir. Anlaşıldığında göre temizleme işlevi dışında hamam erkekler için sosyalleşme ortamı sağlamaktadır. Üstelik bu işlev kadınlar söz konusuyken de geçerlidir. Nitekim Doğu kadınlarının ev haremi dışına çıkma olanağından birinin mezarlık ziyareti, diğerinin hamama gitmek olduğunu aktaran Nerval, kadınların haftada en az bir kere mahalle hamamında yıkanmasının kocaları tarafından şart koşulduğunu söyler.[49] Ayrıca cariye (odalık) diye satın alınan kadınlar yine bir gelenek olarak hemen hamama gönderilmektedir.[50]

William Alexander Kinglake ise seyahati esnasında kafilelerine kumandanlık eden Tatar'ın

45 Antik Mısır'da Memfis'in baş tanrısı Ptah'ın evreni ve diğer her şeyi yarattığına inanılır. Ptah tüm tanrıları yaratmış ve düşünceyle kozmosu var etmiştir. El sanatçılarının koruyucusudur. Emre Ergüven, ed., Mitoloji, 6. bs., (İstanbul: NTV Yayınları, 2015) 72. Demircileri ve zanaat sahiplerini koruyan ateş tanrısı Hephaistos'a eşdeğer tutulmuştur. Gök tanrısı Horus ise güneş ile ayın koruyucusu olarak bilinir. Dirilişin, sonsuz hayatın sembolüdür Emre Ergüven, ed., Mitoloji, 6. bs., (İstanbul: NTV Yayınları, 2015) 82.

46 Gerard De Nerval, Doğuya Seyahat, 3. bs., çev. Selahattin Hilav (İstanbul: YKY, 2012) 242-3.

47 Gerard De Nerval, Doğuya Seyahat, 3. bs., çev. Selahattin Hilav (İstanbul: YKY, 2012) 379.

48 Gerard De Nerval, Doğuya Seyahat, 3. bs., çev. Selahattin Hilav (İstanbul: YKY, 2012)

49 Gerard De Nerval, Doğuya Seyahat, 3. bs., çev. Selahattin Hilav (İstanbul: YKY, 2012) 243. Nerval bunun bazı kadınlarca farklı amaçlar için kullandığını rivayet eder. Söz gelimi evin hanımı hamama giderken yanındaki köleleri kandırıp kıyafet değiştirerek gönül eğlendirmeye gidebilmektedir. Bk. Gerard De Nerval, Doğuya Seyahat, 3. bs., çev. Selahattin Hilav (İstanbul: YKY, 2012) 270. Bu söylem büyük oranda tahayyüle yahut dedikodulara dayansa gerektir. Bir erkeğin -hele ki yabancı kültürden bir kimsenin- mensubu olmadığı bir evin hareminde olan bitene şahit olması ihtimalce hayli düşük görünmektedir.

50 Gerard De Nerval, Doğuya Seyahat, 3. bs., çev. Selahattin Hilav (İstanbul: YKY, 2012) 215-6.

yolculuk hazırlığı arasında hamama gittiğini görmüştür. Yola çıkmadan yıkanmanın bir Osmanlı âdeti olduğunu ifade etmiştir.[51] Bunu bilhassa belirtmesi hamama gitmenin ve yıkanmanın Hristiyanlığın da bir getirisi sonucu hoş karşılanmamasıyla ilgilidir.[52] Hatta Hristiyan dünyada kimi zaman yıkanmak veya fiziksel temizlik başlı başına Müslümanlığa ait bir uygulama şeklinde algılanmıştır.[53]

Lady Hornby İstanbul ziyaretinde kendisi için yapılan deniz hamamından (banyo) bahsetmiştir. Aşırı sıcaklarda onu canlandıran ve güçlü hissettiren ferahlık kaynağı bu banyo, minik bir rıhtıma birkaç tahta çivilenmesiyle oluşturulmuştur. Çatısı güzel kozalaklı göknar dallarıyla kaplıdır ve her tarafında ayakta durmak için yahut kıyafet değiştirmeye yarayan yerler vardır. İçeride kitap koyulabilecek bir raf bulunmaktadır.[54]

Yine bir diğer İstanbul ziyaretçisi Edmundo de Amicis'tir. Seyyah bir Balat gezisi sonrası gördüğü Türk hamamını tarif ederken bunun; kubbeli bir yapı olduğunu, uzun ve konik bacasının her daim tüttüğünü, küçük camileri andırsa da penceresiz yapısı itibarıyla kolayca ayırt edilebildiğini anlatır. Amicis hamama dair kulağına çalınanlardan sonra tereddüde kapılmıştır. İçeri girmeden evvel iki defa düşünülmesi gerektiğini söyleyerek "kendi kendinize 'quid valeanı humeri'[55] diye sormalısınız" der. Çünkü uygulanan sert "tedavi"yi herkesin kaldıramayacağına inanmaktadır. Yıkandıktan sonra nasıl acınacak hale geleceğini anlatmaya başlarken: "Şimdi bile düşündüğüm zaman, alnımda iki iri ter tanesi beliriyor" diyerek[56] çekingen tavırlarla girdiği hamamda kendini hem tiyatroya hem de hastaneye benzeyen bir odada bulduğunu söyler. Amicis'in gözlemlerine göre, adına soğukluk denilen bu bölümün ortasında çevresi çiçekli bir çeşme vardır. Yıkananların uzanıp tütün içtiği döşeklerle dolu ahşap galeriler, duvarlar boyunca uzanmaktadır. Bu esnada içerideki hizmetlilerinden ikisi (tellak) Amicis'e yaklaşıp yıkanmak isteyip istemediğini sorar ve birlikte soyunma odasına (camekân/came-gâh) geçerler. Döşek

51 Alexander Kinglake, Doğu Hasreti, çev. A. E. Uysal (Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982) 12.

52 Bu konuda "alousia" kavramı akla gelmektedir. "Yıkanmamış olma hali" şeklinde tanımlanabilecek alousia geleneği, Hristiyanlıkta yıkanmanın vereceği hazdan kişinin nefsini mahkûm etme amacı taşıyan dini içerikli bir uygulamadır.
Kilisenin, hamamın din temelli reddine en yakın olduğu durum, erken dönem Hıristiyan çileci ideali olan alousia, yâni "yıkanmamış olma hâli" kavramıdır. Bu inancın genellikle râhipler, keşişler ve münzevîlerden oluşan tâkipçileri, rahmet ve takvânın ancak kişisel görünüm ve beden bakımının, yâni fiziksel varlığın yadsınmasıyla elde edilebileceğine inanıyorlardı. Alousia, dünyevî bir konforun göz ardı edilmesi vâsıtasıyla ruhun bedene galebe çalmasını vurguluyordu. Daha da önemlisi, vaftizin yıkanmanın kabul edilebilir tek biçimi olmasının altını çiziyordu, tıpkı Aziz Hieronymus'un ünlü vecîzesindeki gibi: "İsa'yla paklanmış birisinin ikinci bir yıkanmaya ihtiyâcı yoktur!" Bk. Fikret K. Yegül, "Anadolu'da Hamam Kültürünün Evrimi," Z Dergisi (2017/2 Güz): 165. Alousia'nın ağır bir uygulama olduğuna dair patrik Antiochia'lı Ioannes Chrysostomos'un yaklaşımı ve konuya dair beyanı için bk. Albrecht Berger, "Bizans Çağında Hamamlar," Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, ed. Nina Ergin (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012) 68. Alousia'ya dair çeşitli bakış açıları için yine aynı eser/sayfaya bk.

53 Zeki Tez, Gündelik Yaşam ve Eğlencenin Kültürel Tarihi (İstanbul: Doruk Yayınları, 2009) 187.

54 Lady Hornby, Kırım Savaşı Sırasında İstanbul, çev. K. Işık (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007) 351.

55 "Omuzlarım ne kadarını kaldırabilir?" Horace'nin Ars Poetica'sından alıntı. Bk. Edmondo De Amicis, İstanbul, çev., S. Tezcan-Yanar (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2009) 154.

56 Edmondo De Amicis, İstanbul, çev., S. Tezcan-Yanar (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2009) 154.

ve minderle kaplı bu yerde Amicis'e giymesi için mavili beyazlı bir peştamal verilir, başına da müslin eşarp sarılır, ayağına kocaman ahşap takunyalar geçirilir. Sarhoşlara yapıldığı gibi seyyahın iki koluna giren tellaklar, onu ılıklık adındaki sıcak ve loş odaya götürüp halıya yatırır ve eli bellerinde, Amicis'in cildinin yumuşamasını beklerler. İşkence odasını andıran bütün bu hazırlık seyyahı endişelendirir. Görevliler yine Amicis'in koluna girer ve onu üçüncü bir odaya (sıcaklık) taşır. Seyyah, burada kendini bir su altı tapınağındaymış gibi hisseder. Beyaz buhar bulutunun arkasından; kubbe pencerelerinden sızan kırmızı, mavi ve yeşil ışık huzmelerini, yüksek mermer duvarları, kolonları ve kemerleri zorlukla seçer. Odanın ortasında ceset misali yerde yatan yarı çıplak adamlar (müşteriler) bulunmaktadır. Bu adamların üstüne otopsi yapan doktor edasıyla eğilmiş (ovma, masaj işlemi) başka yarı çıplak erkekler (tellaklar) vardır. Oda öylesine sıcaktır ki girer girmez sırtından ter boşanır. Oradan ayrıldığı zaman Arethusa'nın âşığı gibi,[57] bir akıntıya dönüşmüş olacağını düşünürken tellaklar tarafından salonun orta yerindeki anatomi masası benzeri büyük mermer parçasına (göbek taşı) yatırılır. Mermer seyyahın tenini yaksa da gözünün önünde yıldızlar uçuşsa da buna çare olacak şey yoktur. Tellaklar bir cenaze marşı mırıldanarak deney için Amicis'i kesip biçmeye başlayacaktır. Seyyahın kolunu bacağını mıncıklayıp kaslarını sıkar, eklemlerini çıtırdatırlar. Vücudunu esnetip yumruklayarak onu adeta hamur gibi yoğururlar. Sonra yüzüstü çevirip yoğurmaya sil baştan başlarlar. Bu iki gardiyan arada sinirlenip mola vermektedir. Fakat ardından yoğurup esnetme işlemi tekrar edilir. Amicis son saatinin geldiğini düşünmeye başladığında işlem sona erer. Vücudundan sıkılmış bir sünger misali sular akarken işkence yatağından kaldırılıp bir köşeye taşınır. Mermerden küçük bir küvete sıcak ve soğuk suların aktığı bu yerde (kurna başı, halvet) yeni bir işkence başlar. İşkencecilerden biri eline devetüyünden eldiven (kese) geçirmiştir, az evvelki işleme benzer hassasiyet ve zarafetle onu ovmaya başlarlar. Bu esnada adamları yumruklayıp tokatlamak gibi düşünceler Amicis'in aklında ciddiyetle dolanmaktadır. Ancak buna aralık bulamadan tam beş dakika süren kaşağılama işlemi başlar, ardından ılık bir su sağanağı onu beklemektedir. Görevlilerin nefes almak için dinlendiği molada Amicis Tanrıya şükreder. Fakat şimdi de devetüyünden eldiven (kese) olmaksızın çıplak elle ovulma sırasıdır. Sabrı taşan seyyah, görevlilere durmalarını söyler. Ancak hamam görevlisi, seyyahın hala temizlenmediğini, daha da ovulması gerektiğini el işaretleriyle anlatır. Amicis kendisinden çıkan kalıntıları (ölü deriler) görünce hayret içinde kalır. Ovalama işlemine devam edilir ve iş bitince bir kez daha suya tutulur. Artık sıra, Hanya sabunuyla köpürtülmüş ıslak lif ile sabunlanmak, bol bol köpürtülmek zamanıdır. Akabinde parfümlü suyla yıkanıp bu defa kuru lifle ovalanır. İş bitince seyyahın başındaki ve kalçasındaki bezler -çamaşırcılar/came-şuydan

57 Arethusa'nın âşığı: Göl tanrısı Alpheus.
Arethusa mitolojide bir Nymph ile Nereus'un kızıdır. Artemis'in gözdelerinden biridir. Efsaneye göre kendisine âşık olan Alpheus adındaki göl tanrısından kaçarken Ortygia denilen adaya ulaşır ve burada Artemis'ten yardım ister. Artemis onu kurtarmak için bir nehre (kaynağa) dönüştürür. Fakat göl tanrısı vazgeçmez ve bu ırmağın yönünü yeraltına çevirmek suretiyle kendi suyunu onunkisiyle karıştırır. Ayrıntılı bilgi için bk. Thomislav Bilic, "The Myth of Alpheus and Arethusa and Open-Sea Voyages on the Mediterranean: Stellar Navigation in the Antiquity," The International Journal of Nautical Archaeology, 1/38 (2009): 116-32.

tarafından- kuruları ile değiştirilir ve Amicis ikinci odaya (ılıklık) geri götürülür. Burada bir miktar bekletildikten sonra tekrar birinci odaya (soğukluk) geçer. Kendisine bir döşek bulup tükenmiş halde döşeğe uzanır. İki hamam görevlisi Amicis'in kan dolaşımını dengelemek için seyyahın kolunu bacağını birkaç kez mıncıklar. Bu işlem bitince başının altına nakışlı bir minder yerleştirip üzerine beyaz battaniye örterler. Diğer hamam görevlileri (kahveciler) Amicis'in ağzına pipo, başucuna bir bardak limonata yerleştirip seyyahı tazelenmiş, hafiflemiş, parfümlenmiş halde; dingin bir beyin, hoşnut bir kalp ve tıpkı Venüs gibi denizin köpükleri arasından yükselmişlik hissiyle; müthiş saf ve dinç bir hayat duygusuyla baş başa bırakır. Öyle ki Amicis başının üstünde meleklerin kanat çırpışını duyar gibi olur.[58]

Sonuç

Araştırma boyunca hamam konusunda seyyahlarda gözlenen temel yaklaşım merak giderme şeklindedir. Yıkanma düşüncesi ikinci plandadır. Yaşatılan kültürü seyretmek için hamama giden Lady Montagu ve Fontmagne bunun en net örnekleridir. Yıkanmak ancak hamamın içerisindeki birinin ufak temasıyla, teşvikiyle veya refakatçinin desteğiyle gerçekleşmektedir. Zira seyyahların hissettiği çekingenlik oldukça belirgindir. Moltke, Montagu örneklerinde içeri girerken yaşanan tedirginlik daha belirgindir. Hristiyanlığın olumsuz yaklaşımı sebebiyle hamama belli oranda önyargı beslenmesi, elbiseleri çıkarma ve çıplak kalma düşüncesinin getirdiği utanma duygusu, var olan beklentiler ile gerçek yaşamdaki hamamın birbiriyle çelişmesi, "dışarıdan biri" olarak hamamın kendine münhasır dünyasına yani "içeriye girme" deneyiminin yarattığı yabancılık, ait olunmayan bir kamusallığa ve mahremiyete dâhil olma endişesi, buhar nedeniyle görüş açısının daralması gibi etkenler bu durumun dayanağı gösterilebilir.

Dedikodu ve eğlence merkezi olduğu yer yer belirtilen hamamın bu sebeple yüksek ses içeren, diğer yandansa sükûnet barındıran, kişiye bireysel alan yaratan yönü hamamı çift uçlu bir yapı olarak değerlendirmemizi sağlar. Soğuklukta bulunan ve hoş kokulu bitkilerle etrafı döşenmiş fıskiyeli havuzun sesi, takunya (ahşap terlik) ve tasların çıkardığı tınılar, çalınan sazların musikisi veya ezgiyle okunan şiirler yine hamam-ses/musiki irtibatını sağlayan unsurlardır.

Buharın gün ışığıyla aydınlanarak yüksek kubbede yarattığı görüntü, içerisinin temizliği ve genişliği seyyahlara güven veren unsurlarken soğukluk bölümündeki fıskiye, elbise değiştirilen camekân (came-gâh), kükürtlü suyun kokusu, sıcağın verdiği boğulma hissi ve tellaklar onları en çok irkilten alanlar olur.

Guillaume Martin ve Nerval hamamın geçmişte kimler tarafından nasıl kullanıldığına az çok değinen isimlerdendir. Lady Montagu, Moltke, Nerval, Fontmagne ve Amicis ise hamamın bölümleri, mimarisi ve işleyişi hakkında bilgi verir. Buna göre hamamlar kubbeleriyle küçük camileri andırır ancak her daim tüten uzun konik bacaları ve penceresiz yapılarıyla camiden farklıdır ve kolayca ayırt edilebilmektedir. Mimari yönden hamam üç kısımdır (soğukluk,

58 Edmondo De Amicis, İstanbul, çev., S. Tezcan-Yanar (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2009) 153-6.

ılıklık, sıcaklık). Soğukluğun orta yerinde çevresi çiçekle kaplı bir çeşme bulunur. Soğukluk/giriş oldukça yüksek bir kubbeye sahiptir. Deneyimsiz kişiler burayı ilk gördüğünde genellikle tedirginliğe kapılıp kaygılarına yenik düşmektedir. Yıkandıktan sonra halkın uzanacağı yahut oturup tütün içebileceği döşeklerle dolu ahşap galeriler duvarlar boyunca uzanmaktadır. Ahşap sedirlerin üstünde halılar, şilteler bulunmaktadır. Kimi hamamlarda camekân/came-gâh denilen soyunmalık, soğukluğa dâhildir fakat kimisinde ayrı bir bölümdür. Ilıklık, vücudun ısıya alışması için kullanılan bir çeşit hazırlık bölümüdür. Vücudun yumuşaması için burada bir müddet beklemek lazımdır. Ardından sıcaklığa geçilmektedir. Sıcaklığın kubbesinde fil gözü denilen ve içinden kırmızı, mavi ve yeşil ışık huzmesi süzülen camlı pencerecikler vardır. Hamam kültürüne yabancı kimselerin mutlaka dile getirdiği fil gözleri, bahsi bu kadar çok geçtiğine bakılırsa tesiri yüksek ayrıntılardan biri olmalıdır. Geniş bir boşluğa sahip sıcaklığın ortasında göbek taşı bulunmaktadır. Ovma ve masaj işleminden sonra sıcaklığın kenarındaki kurna başına/halvete geçilir. Sıcak ve soğuk suyun içine aktığı küçük küvetlerden alınan sular eşliğinde keseleme işlemi burada uygulanır. Kese; devetüyünden, keçi kılından, keçeden, deriden, hurma lifinden yapılmaktadır. Keseleme bitince çıplak elle ovalama, köpükleme, yağlanıp ıtriyat (koku) sürme ve kuru keseleme yapılır. Şayet soğuk su havuzu mevcutsa vücudun dirilmesi için buraya girilir, yoksa tasla soğuk su dökünülür. Islak peştamal kurusuyla değiştirildikten sonra ılıklığa dönülür. Vücut yeteri kadar toplanınca soğukluğa geçilir. Yıkandıktan sonra dinlenilen soğuklukta müşterinin başını koyup yatması için nakışlı bir minder ve örtünmek için beyaz battaniye/keten çarşaf bulunur. Burada sedire uzanıp kahve, limonata, şerbet yahut tütün, nargile içilir. Arındırması yönüne atıfla Türk hamamında yıkanmayan kişinin ömründe hiç yıkanmamış olduğu söylenir.

Hamamın girişinde ücret alan bir hamamcı bulunur. Çifte hamam dışındaki hamamlar vardiyalı sistemle çalışmaktadır. Kadın ve erkeklerin kullanımına açılan saatler, günler farklıdır. Bir karışıklık olmasını engellemek için çizelgeler oluşturulmakta yahut hamam duvarına kırmızı veya mavi bez asılmaktadır.

Hamam atmosferinin yapay sıcaklığı, şaşılacak ölçüde vücuda tesir ederek dışarıdaki havanın doğal sıcağından/soğuğundan kaynaklanan yorgunluğu giderip vücudu zindeleştirmektedir. Rüzgârın kavurucu tozlu etkisinden kurtulmak ve serinlemek için iyi bir alternatiftir. Bu sebeple yolculuktan önce ve yol yorgunuyken yıkanmak gelenek halini almıştır.[59] Yol, yolculuk ve hamam ilişkisine dair Kinglake ile Fontmagne'in aracılığıyla bilgi ediniriz.

Hamam kıyafeti erkeklerde çizgili desende peştamal, başa sarılan müslin eşarp, ayaklar için ahşap nalından müteşekkildir ve hamamlar, erkeklerin boş zamanlarını değerlendirdiği uğrak yerlerdendir.

59 Hamam kültürü günlük hayatın bir vazgeçilmezine dönüşünce sefer zamanı da hamamsız kalınmadığı görülür. Mesela adına hammâm-ı seferî' denilen çadır hamamıyla Alâeddin Keykûbâd'ın sefere çıktığı aktarılır. Bk. Mesut Gök, "Su ve Temizlik," Z Dergisi (2017/2 Güz) 114. Proto-Bulgarlarda seferden önce yıkanma geleneğinin Şamanist öğeler içeren uygulamasına dair örnek için ayrıca bk. Veselin İvanov Beşevliyev, "Proto-Bulgar Dini," çev. M. Türker Acaroğlu, Belleten, 9/34 (Nisan 1945): 249-50.

Hamamlar aynı zamanda merasim yeridir. Her günkü etkinlikten farklı olacak şekilde bu tip (sünnet hamamı, asker hamamı, bayram hamamı) merasimlerin vuku bulduğu mekân olması onun çekiciliğin artırır. Seyyahlar ziyaretlerini böyle özel günlere denk getirmeye çalışır (bk. Montagu).

Guillaume Martin ile Kinglake din ve hamam irtibatı kurarken Lady Montagu ve Puşkin'in yer yer şair, ressam ve bestecileri andığı, bunları hamamın atmosferiyle birleştirdiği görülür. Nerval ile Amicis ise mitolojik anlatılardan faydalanarak çeşitli benzetmelerde bulunur.

Montagu ile Fontmagne hamamdaki statü, giyiniş, tutum, sosyal ilişkilere dikkat eder. Örneğin Lady Montagu Türk kadını hakkında birtakım yerleşik olumsuz kanıların tam tersini gözlemler ve sanılanın aksi duruma şahit olmuşluğun verdiği bir netlikle düşüncesini dile getirerek Türk kadınını över. Guillaume Martin de bunu destekler ve kadınların nasıl özgür davranışlar sergilediği konusu gündeme getirir.

Cariye ve odalık diye satılan kadınlar satın alındığında gelenek olarak ilk iş hamama gönderilir. Hamam ayrıca Lady Montagu ile Guillaume Martin'in aktardığına göre gelin alayının vazgeçilmez mekânıdır. Bir genç kız evlendirileceği zaman düğünden evvel yakınları tarafından çalgı eşliğinde törenle hamama götürülür. Gelin seçkin kimselerdense onu götüren alay daha kalabalık ve gösterişli olur. Hamama girilip herkes soyunduktan sonra iki kız, gelinin koluna girer. Arkadan gelen diğer kadınlarla beraber şiirler, şarkılar söylenerek hamamda dolaşılır. Gezinme faslının ardından yemek yenilir, şerbet içilir, eğlence düzenlenir, göbek atılır. Gelinin eline ayağına kına yakılır. Daha sonra hamamda bulunan hatırı sayılır hanımlar iltifatlı sözler sarf ederek mücevher, kumaş kabilinden armağanlar verir. Gelin herkesin elini öperek saygısını ve şükranlarını sunar.

Hamam şehirde geçen bütün olayların anlatıldığı yerdir ve bu yönüyle kahvehaneye benzetilir.[60] Kadınlar buraya gelirken de en güzel elbiselerini giyer. Kadınların en tabii haklarından biri hamamda rahatlıkla dört beş saat kalabilmesidir. Geleneğe göre bir Türk erkeği karısından boşanmak istediği zaman haftada iki defa hamama gitme parasını hanımına vermeyerek niyetini ifade edebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. (50103)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This study was supported by the Scientific Research Projects Coordination Unit of Istanbul University. (50103)

60 Kahvehaneler konusunda bk. Kamuran Sami, "Halk Kültürü Bağlamında Kahvehanelerin Toplumsal ve Mekânsal Dönüşümleri: Diyarbakır Kent Örneği," Milli Folklor, 85 (2010): 159-72. Başka alanlardayken kadınların kısıtlanan laflarının hemcinsleriyle bir araya geldiklerinde serbestçe kullanılması konusunda bk. Fatima Sadiqi, Women, Gender and Language in Morocco (Leiden: Brill Academis Publishers, 2003).

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. (50103)

Peer-review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support: This study was supported by the Scientific Research Projects Coordination Unit of Istanbul University. (50103)

Kaynaklar/References

Akşit, Elif Ekin. "Kadınların Hamamı ve Dönüşümü." In Cins Cins Mekân, edited by Ayten Alkan, 152-6. İstanbul: Varlık Yayınları, 2009.

Amicis, Edmondo De. İstanbul. 2. Translated by S. Tezcan-Yanar. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2009.

Bal, Ali Asker. „Oryantalist Resimde Bedenin Kolonileştirilmesi Bağlamında Türk." ACTA TURCICA Tematik Türkoloji Dergisi 2, no. II (2010): 13-23.

Berger, Albrecht. „Bizans Çağında Hamamlar." In Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, edited by Nina Ergin, 71. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012.

Beşevliyev, Veselin İvanov. "Proto-Bulgar Dini." Edited by M. Türker Acaroğlu (Çev.). Belleten (TTK Yayınları) 9, no. 34 (Nisan 1945): 249-53.

Bilic, Thomislav. "The Myth of Alpheus and Arethusa and Open-Sea Voyages on the Mediterranean: Stellar Navigation in the Antiquity." The International Journal of Nautical Archaeology 1, no. 38 (2009): 116-32.

Blake, Stephen P. "Babüri Hindistan'da ve Safevi İran'da Hamamlar: İki." In Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, by Nina Ergin (Ed.), 317-26. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012.

Dankoff, Robert. Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı. Vol. 10, in Türkler Ansiklopedisi, translated by Nasuh Uslu, 268-91. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Demirağ, Dilaver. "Su Medeniyeti." Z Dergisi (Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları), Güz 2017/2: 100-7.

Duerr, Hans Peter. Çıplaklık ve Utanç. Translated by Tarhan Onur. Ankara: Dost Kitabevi, 1999.

Emiroğlu, Kudret. Gündelik Hayatımızın Tarihi. 5. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

Ergin, Nina, ed. Anadolu Medeniyetlerinde Hamam. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012.

Ergüven, Emre, ed. Mitoloji. 6. İstanbul: NTV Yayınları, 2015.

Ertuğrul, Alidost. "Hamam Yapıları ve Literatürü." Türkiye Araştırmaları Literatür 7, no. 13 (2009): 241-66.

Etimoloji Türkçe. 2020. http://www.etimolojiturkce.com/kelime/hamam (accessed 09 27, 2015).

Etimoloji Türkçe. 2020. http://www.etimolojiturkce.com/kelime/humma (accessed 09 27, 2015).

Eyice, Semavi. Babıali. Vol. 4, in DİA, 387. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Faroqhi, Suraiya. "The Life Story of an Urban Saint in the Ottoman Empire: Piri Baba of Merzifon." Tarih Dergisi, no. 32 (1979): 653-78.

Fontmagne, Durand de. Kırım Harbi Sonrasında İstanbul. Translated by Gülçiçek Soytürk. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1977.

Gök, Mesut. „Su ve Temizlik.“ Z Dergisi, Güz 2017/2: 112.

Hornby, Lady. Kırım Savaşı Sırasında İstanbul. Translated by K. Işık. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.

Hot, İnci. “Çağ Avrupa’sında Salgınlar.” SD Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi 23 (2012): 92-5.

Kahraman, Seyit Ali. “Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi’nde Üç Başşehrin Suları.” Z Dergisi, Güz 2017/2: 170-9.

Kinglake, Alexander. Doğu Hasreti. Translated by A. E. Uysal. Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.

Kolektif. Eski Hamam, Eski Tas. İstanbul: YKY, 2009.

Krummen, Eveline, and Donald. A. Russel. “Epithalamium.” The Oxford Classical Dictionary. Edited by Simon Hornbloewer and Anthony Spawforth. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Kuruçay, Akif. İstanbul›un 100 Hamamı. İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2012.

Martin, Guillaume. İstanbul›a Seyahat. İstanbul: İstiklal Kitabevi, 2007.

Meier, Astrid. “Yerelötesi Bir Olgu Olarak Yıkanmak.” In Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, edited by Nina Ergin, 211-41. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012.

Milton, John. Paradise Lost. Edited by J. Leonard. USA: Penguin Classics, 2003.

Milton, John. Yitirilen Cennet. Çev. Yiğit Yavuz. İstanbul: İthaki Yayınları, 2021.

Moltke, Feldmareşal Helmuth von. Türkiye Mektupları. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.

Montagu, Lady. Türkiye Mektupları 1717-1718. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, t.y.

More, Thomas. Ütopya. 2. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000.

Murray, Peter J. Encyclopedia Britannica. 1998-2020. https://www.britannica.com/biography/Giotto-di-Bondone (accessed 07 17, 2018).

Nerval, Gerard De. Doğuya Seyahat. 3. Translated by Selahattin Hilav. İstanbul: YKY, 2012.

Online Etymology Dictionary. 2020. https://www.etymonline.com/word/gymnasium (accessed 08 02, 2020).

Puşkin, Alexander. Erzurum Yolculuğu. 4. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Reese, Gustave. Music in the Renaissance. W. W. Norton & Company, Inc., 1954.

Renda, Günsel. „Ressam Gözüyle Osmanlı Hamamı.“ In Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, edited by Nina Ergin, 381-2. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012.

Sadiqi, Fatima. Women, Gender and Language in Morocco. Leiden: Brill Academis Publishers, 2003.

Said, Edward W. Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları. Translated by B. Ülner. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.

Sami, Kamuran. “Halk Kültürü Bağlamında Kahvehanelerin Toplumsal ve Mekânsal Dönüşümleri: Diyarbakır Kent Örneği.” Milli Folklor, no. 85 (2010): 159-72.

Sezen, Gülşen. “Klasik Türk Şiirinde Su.” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2020.

Tez, Zeki. Gündelik Yaşam ve Eğlencenin Kültürel Tarihi. İstanbul: Doruk Yayınları, 2009.

Tezcan, Nuran. „1814’ten 2011’e Seyahatname Araştırmalarının Tarihçesi.“ In Evliya Çelebi, edited by Nuran Tezcan and Semih Tezcan, 78-115. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2011.

Tohme, Lara. “Balneum ile Hamam Arasında: Emevi Suriyesi’nde Hamam Kompleksleri.” In Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, edited by Nina Ergin, 92. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012.

Topçu, Ercan. „Erkekler Hamamı ve Gelin Hamamı.“ Z Dergisi, Güz 2017/2: 183-4.

Türkan, Kadriye. „Türk Masallarında Mimari: Hamam ve İşlevleri.“ Milli Folklor, no. 84 (2009): 162-74.

Uzun, Mustafa, and Nurettin Albayrak. Hamam. Vol. 15, in DİA, 430. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Wethey, Harold E. Encyclopedia Britannica. 1998-2019. https://www.britannica.com/biography/Titian (accessed 07 2018, 17).

Yegül, Fikret K. “Anadolu Hamam Kültürü: Bin Işık Huzmesi, Bin Ilık Parmak.” In Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü, edited by Nina Ergin, 16-66. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012.

Yegül, Fikret K. “Anadolu ve Su Kültürü: Türk Hamamları ve Yıkanma Geleneğinin Kökleri ve Geleceği.” Anadolu/Anatolia, no. 35 (2009): 99-118.

Yegül, Fikret K. “Anadolu’da Hamam Kültürünün Evrimi.” Z Dergisi, Güz 2017/2: 162-9.